

«Кирило Кожум'яка»: читаємо не казку, а билину

Оскільки текст, який ми досі знали тільки як прозову казку, вже відтворено як поетичну билину (чим він був у глибоку давнину), варто саме в такій формі й подавати його для ознайомлення школярам і дошкільникам.

Ключові слова: билина, київський цикл, героїчний епос, Русь-Україна.

Halyna Shevchuk, Liubov Havryliuk. „Kyrylo Kozhumiaka”: Reading It as a Bylina Rather Than a Folk Tale.

The text traditionally known only as a prose folk tale has now been reconstructed in the form of a poetic bylina – the genre to which it originally belonged in ancient times.

Therefore, it should be introduced to school and preschool audiences in this authentic form.

Keywords: bylina, Kyivan cycle, heroic epic, Rus-Ukraine.

Календарно-тематичним плануванням уроків літературного читання у 3 класі за підручником О. Я. Савченко «Українська мова та читання» [1] передбачено тему «Образ народного героя. „Кирило Кожум'яка” (українська народна казка)». Ознайомлюють із цією казкою і дошкільнят. Авжеж, усі ми з дитинства знаємо цей твір, однак є вагомі підстави вважати, що він був казкою не завжди.

Валерій Шевчук в історико-літературному виданні східнослов'янського епосу «Українські билини» пише: «Це одна із найпопулярніших зміеборчих українських казок, так само, як билини, прив'язана до Києва та київських князів. Без усякого сумніву, колись ця казка була поетичним сказанням і належить до найдавніших пластів нашого епосу, можливо, того, що звемо Трояновим. Зміеборчі билини взяли мотиви з цього епічного шару. Обробку казки маємо вже в „Повісті врем'яних літ”, де під 992 роком¹ описується бій Кожум'яки з велетнем-печеніжином у Переяславі. Там він зветься Усмощвець (усмо – шкіра), тільки дія перенесена з Києва в Переяслав і оповідь ведеться як реальна. І там, і тут герой не велетень, а людина з велетенською силою» [2].

Отже, йдеться насправді про дуже давню билину, котра, ймовірно, ще з давньоруських часів стала побутовати і як прозова легенда, згодом казка. (Така доля й деяких інших архаїчних билин, як-от про Котигорошка, де описується ще родоплемінний, додержавний лад Русі.) Але чи не може вона

одержати нове життя як билина? І чи не слід її вивчати як билину?

Останніми роками українська література поповнилася двома книгами у жанрі, котрого в нас досі не було, – великого поетичного епосу [3], або ж героїчного епосу. Це «Златоплуг», скомпонований суцільним сюжетом із давньоруських билин київського циклу (автор-упорядник Віктор Гребенюк) [4] та «Козаччина» – із народних дум (автор-упорядник Андрій Шмалько) [5]. Тож тепер і в нас, як і в багатьох націй світу – «Пісня про нібелунгів» у німців, «Беовульф» в англійців, «Витязь у тигровій шкурі» у грузинів тощо, – є, умовно кажучи, своя «Іліада».

Билини, або старіни, на Русі-Україні перестали виконуватися приблизно від середини XVII ст. (їх потрохи заступили думи – про події, ближчі до суспільного сприйняття, аніж оповіді про княжі часи, а то й іще архаїчніші, з докняжої доби). А переважну більшість билин зафіксовано в Росії: туди їх занесли переселенці з давніх Київщини й Чернігівщини, там вони набули певної російської своєрідності й були занотовані як «великорусские».

Тож В. Гребенюк почасті переклав із діалектної російської, почасті переспівав чимало цих записів сучасною українською мовою і додав билинні мотиви, що збереглися в українській народній творчості – легендах, піснях, колядках. Так скасовано великоруську шовіністичну «монополію» на билини київського циклу.

¹ Правильно – під 993-м. (Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. С. 68–70.) – Г. Ш., Л. Г.

Методичні публікації

Поважно поставився Віктор Гребенюк до твердження Валерія Шевчука, визнаного авторитета в дослідженні нашої старої літератури, що прозова казка про Кирила (у варіантах – Яна, Микити) Кожум'яку була свого часу і стариною, «поетичним сказанням».

Тож укладаючи епос із билин, Віктор Іванович поставив за мету надати відомій прозовій казці знову билинної поетичної форми. Формальні ознаки творів цього жанру добре відомі: рядки різноскладові, строфи неусталеного віршового розміру, верлібр (подекуди навіть ритмізована проза) і спорадичні рими. Притаманні різноманітні ритмічні конструкції, постійні епітети, трафаретні описи, повтори, паралелізми та інші поетичні фігури [6].

У такому вигляді розділ «Кирило Кожум'яка» представлено в епопеї «Златоплуг»: князь Володимир на бенкеті просить гусяра Добриню виконати цю билину.

«Ой же, вправний співче ти, Добринюшко!

Та потіш мені ще князів-бояр,

Звесели могутніх моїх витязів:

Заведи-но старинку стародавнюю

Про того найдавнішого богатирища

Про Кирила Кожум'яку преславного...» [4, с. 9]

На наш погляд, саме в такому, більш автентичному вигляді варто подавати цей твір для ознайомлення школярам і дошкільникам.

До речі, цю главу «Златоплуга» видано й окремою брошуурою в перекладі на англійську – «для тих, хто вчить англійську мову, і для тих, хто не хоче забути українську» [7, с. 2]. «Кирило Кожум'яку» в прозі вже свого часу перекладали по-англійськи [8], але новий, поетичний переклад має безсумнівні переваги.

Використані джерела

1. Савченко О. Я. Українська мова та читання. 3 кл. : підручник. Київ : Оріон, 2025.
2. Українські билини : історико-літературне вид. східнослов'ян. епосу / упорядкув., передм., післясл., прим. та обр. укр. нар. казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. Київ : Веселка, 2003. 247 с.: іл.
3. Великий поетичний епос. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Великий_поетичний_епос
4. Златоплуг : епос України-Русі. На київ. циклі билин / відтвор. сучасною укр. мовою, впорядкув. з дод. власного матеріалу В. Гребенюка. Луцьк : Надстир'я, 2022. 350 с. URL: <https://www.ukrilib.com.ua/books/printit.php?tid=19271&page=7>
5. Козаччина : поема з народних вуст. Складена за текстами українських народних дум XVII–XVIII століть. *Шмалько А. Епос, якого нема*. Київ : Зелений пес, 2007. 176 с. С. 23–169.
6. Билини. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Билини>
7. Кирило Кожум'яка : давньоруська билина (глава з героїчного епосу Русі-України «Златоплуг» (авт.-уклад. В. Гребенюк). *Kyrylo Kozhumiaka : an epic of Ukraine-Rus. From the book of epics ZLATOPLUH („The Gold Plough“)*. Author-compiler V. Hrebenuk. Translated from Ukrainian by N. Dobzhanska-Knight. Post translation editing by A. Knight. Луцьк : Вежа-Друк, 2026. 28 с.
8. Kirilo the Tanner. *Ukrainian Folk Tales* / translated from the Ukrainian by I. Zheleznova. Kiev : Dnipro, 1986. P. 155–157.

Додаток 1

Кирило Кожум'яка (Глава з епосу Русі-України «Златоплуг»)

Вельми давно во Києві-граді,
Коли ще малим був наш Київ-град,
Коли ще мало було киян,
Коли ще правили князі Києвичі,
Жив за Дніпром, за Слов'янщиною,
За тією за Дніпрянщиною
Змій ненадлий, жажний, кровожерливий,
Змій, якому все людське чуже було,
Що й на дух нашу кістку ненавидів.

Брала дань із киян та потворина,
Не злотом, не сріблом, не жемчугом,
Не соболями, не куницями і лисицями,
Не хлібом білим, не вином зеленим –
Тілом білим і віком юним,
Отроками-соболями та дівцями-куницями.
Врядило так віче:
Давати, як кличе,
Бо знають в народі –

Його вбити годі.
Одного той Змій страшенний поглине,
А всенького Києва пощадить.

Щороку, щоліта
Несуть того цвіту:
Раз юнака, раз діву, раз юнака, раз діву,
Списаних на бересті,
Кладених на поживу.
Тільки той не попаде у Змієву пащу,
Хто раніше помре, хто раніше загине.

Ішли рік за роком
Призначеним строком
Гончаренкі й гончарівни,
Кравченкі й кравченківни,
Волхвові доні й боярські сини,
Воеводські діти,
Й роботичі, й кміти...
Всіх оплакали, всіх до Дніпра провели,
Всіх той Змій страшенний поглинув,
Та всенького Києва пощадив.

І прийшов той час, прийшла та година,
Що треба віддати й князівську дитину:
Дочку найгарнішую, найлюбішу,
Якій би вже до вінця,
Бистра умом і прекрасна з лица.
І князівну оплакали, до Дніпра провели,
Щоб її той Змій страшенний поглинув,
Та всенького Києва пощадив.

Одначе не з'їла потвора дівчини,
Сподобалась дуже за красу,
Та за доброту, та за ласку.
Живе у його норі,
Живе у теплі та добрі,
Годить Змієві за жону,
Та не має спокійного сну:
Як би вибратися до батенька-матінки,
Як би Київ на другий год врятуватоньки.

От питає вона ласкаво свого мужа:
«Будь здоровий, мій чоловіченьку!
Який же ти в мене кріпкий,
Який же ти в мене міцний!
Чи є в світі над тебе хто дужчий?
Ти великий, ти страшний, ти сильний,
Тобі, либонь, боятися нікого».

Одвічає Змій жоні своїй молодій:
«Гай-гай, великий я, і страшний, і сильний,
Та є на світі ще й дужчий за мене –
Кирило Кожум'яка, киянин.
В нього сила така,

Як ні в кого, рука:
Що як стане мочити в Дніпрі заразом дванадцять
волових шкур,

Я, бува, підпливу, учеплюся,
То Кирило ті шкури одним махом витягне,
А до мене, Змія, й байдуже, і не помітить.
Такий я великий, такий сильний,
Та Кирила, либонь, боюсь одного.
Проте він не прийде по душу мою,
Йому б лише тії шкури пильнувати,
Йому б лише взуття-одягу пошивати».

Метикуює собі князівна, як би то подати знак,
Як би то вісточку на той берег послати.
А мала вона голуба, що зі своїх рук викормила,
Що найбільше пестила-любила,
Що з собою, до Змія йдучи, узяла.
Написала князівна до батенька на шматочкові береста
Дрібними буквочками отакі слова:
«Будь здоровий, мій рідний батеньку!
Казав Змій, що є лиш один,
Хто з ним зможе битися-ратитись
І кого він в усьому світі боїться лишень, –
Кирило Кожум'яку киянина.
Ви пошліть до Кирила сімдесят старців ветхих,
Може, впросять вони.
Ви пошліть до Кирила сімдесят матерів-удовиць,
Може, впросять вони.
Ви пошліть до Кирила сімдесят діточок невинних,
Може, впросять вони.
Та пошліть йому злата, і сребра, і жемчугу,
І шуб із куниць,
І шапок із лисиць,
Може, він согласиться
Зо Змієм ратиться-битися».
Сі слова написала,
До лапки голубу прив'язала –
Полетів голуб на той берег Дніпра.

Прилітає голуб на княженецький двір,
Сів на ганкові та й вуркоче,
До рук людських віддатися хоче.
Гралися діти княжі на тому подвір'ї,
Покликали князя: «Ой батеньку!»
Покликали княгиню: «Ой матінко!
Чи не сестрицин се голубок прилетів?»
Думає князь: «Ой Божечку!»
Думає княгиня: «Ой лелечко!
То вернувся доччин голубок уже сам,
Поглинув-таки дочку ірод проклятий».

Та бере князь голуба приманює,
З лапки письмо відкріплює,
Буквиці доччині прочитує,
Та бояр своїх іскликає,

Та бояр своїх він питає:
«А чи єсть в моїм Києві, чи в околі,
Чи на Горі, чи на Подолі,
Кирило, що кличуть його Кожум'якою?»
«Єсть такий, – кажуть йому бояри, –
Живе під Горою отут, на Подолі.
Отець його воїн, брати його вої,
А він кожі мне-вичиняє,
Нічого більше на світі не знає.
Не ходить на віча, не ходить на пляси,
До гривень і хутер нітрохи не ласий».

«Спорядіть же до нього сімдесят старців ветхих, –
каже князь, –
Та насипте їм для Кирила чашу злата, чашу срібла
і чашу перлин:
Чи не впросять, аби Змія убив.»
Пішли до Кирилової хижі сімдесят старців ветхих,
Подарунки ті принесли.
Припали до віконця – Кожум'яка дванадцять кож
одночасно мене.
Рипнули двері – Кожум'яка жახнувся, кожі репнули
під руками,
Великий жаль його взяв,
Великий гнів його взяв,
Насилу дослухав старих людей і прогнав.

«Спорядіть же до Кирила сімдесят матерів-удовиць, –
каже князь, –
Та вкладіть в сім мішків шуб з куниць і шапок із лисиць:
Чи не впросять вони, аби Змія убив.»
Пішли до Кирилової хижі сімдесят матерів-удовиць,
Просили-молили, кланялись низько,
Та не впросили, та не вмолили:
Все ще Кирило за тими кожами журиться.

«Відправте ж тепер до Кирила сімдесят діток
невинних, – каже князь, –
Та нехай візьме кожне, що йому найдорожче:
Чи не впросять вони, аби Змія убив.»
Здалеку до хижі стали діточки на колінця,
Стали плакати аж по вінця,
Стали класти Кирилові, що кому найдорожче:
Той поклав яблучко, той поклав грушечку,
Та поклала медовую кружечку,
І все прохають, чого до пуття і не знають,
Богатирськеє серце тим плаканням крають.
«Гаразд, – каже Кирило: – Не послухав старців,
не послухав удів,
Та послухаю ваших я слів.»

Пішов Кирило на княженецький двір,
Приступає до князя й каже такі-от слова:

«Будь здоровий, князю! Я той Кожум'яка, що хоче
Змія убити,
Твою дочку та всенький Київ ослободити.
Бо саме пора нову жертву йому давати,
За кимось новим плакати-ридати.
Дайте мені лише дванадцять бочок смоли,
Та дванадцять возів конопель,
Та булаву на дванадцять пудів». Дали йому те мерщій, як вродилось:
Дванадцять бочок смоли,
Дванадцять возів конопель,
Та ще булаву на дванадцять пудів.
Кирило коноплями обмотався, смолою обсмолився,
Узяв булаву та й подався до Змія.

Приходить до Змія, коли на сей год
Він на берег Дніпра припливає,
Жертву-данину людськую жєлає.
«Ащо, – каже, – Кириле, битися ти прийшов чи миритися?»
«Де вже миритися! Битися з тобою, іродом проклятим.»
Був той двобій довгий, затятий,
Аж земля гуде і трясеться,
А людям по горах завмирає серце:
Що розбіжиться Змії та вхопить зубами Кирила,
То так кусок смоли й вирве,
Що розбіжиться та вхопить –
То так жмут конопель і вирве.
Богатир же його булавою бух та й бух,
Аж ледве у Змія у тілі дух.
Що вперіщить, то по кісточки в землю вжене,
Що вперіщить, то по коліна в землю вжене.
Змії як огонь горить,
Поки збігає до Дніпра, щоб охолідитися,
Поки збігає до Славути води напитися,
Кожум'яка знов обмотається коноплями
Та знову обсмолиться.

Так бились годину, билися дві,
Обидва змордовані й ледве живі,
Чим кінчиться герць той, ніхто ж бо не знає,
Здавалося, кузня димить і палає.
Та раптом Кирило ударом з плечей
Вгамселив Зміюку помежи очей.
Лежить на Подолі, ще й лапи задер.
Кирило із нього теж кожу іздер.
А м'ясо з кістками поклав на вогонь,
На той камінь, що люди богам жертви носили,
Де волхви богам молитви голосили,
Спалив, попіл межі горами київськими,
Понад водами дніпровськими розвіяв.
Кияни ж на горах стояли – на Поділ ізбігали,
Славному богатиреві Кирилові Комум'яці
Славень співали.

Пояснення слів

Оскільки билини складали в дуже давні часи, то в них є старі слова, котрі тепер мало де використовують (архаїзми). Їх варто пояснити дітям:

Бѣрест – кора берези, на якій писали, наче тепер на папері.

Бояри – багаті радники князя.

Ветхий – дуже старий.

Віче – рада, збори, мітинг.

Герць – поєдинок, двобій.

Год – рік.

Град, гóрод – місто.

Дань, данина – податок.

Желати – бажати.

Жемчуг – перлини.

Кміти – селяни.

Кожа – шкура.

Кожум'яка – майстер вичинки шкур, які потрібно було мочити і м'яти.

Ненатлий – ненаситний.

Ослободити – визволити.

Отроки – молоді хлопці.

Письмо – лист.

Пляси – танцювальні вечори.

Посад – район міста, де жили ремісники та інші прості люди.

Пуд – приблизно 16 кілограмів.

Ратитись – воювати, битися зі зброєю.

Славень – гімн, пісня прославлення.

Согласитися – згодитися.

Додаток 3

Повністю великий героїчний епос «Златоплуг» (вид. 1-ше) можна прочитати за цим QR-кодом:

